

Володимир Поліщук

“ПІДСТАВНИЙ” ЛУЦЬКИЙ СТАРОСТА У МАЙНОВИХ СПОРАХ КН. КОСТЯНТИНА ОСТРОЗЬКОГО З КН. ОЛЕНОЮ ЖЕСЛАВСЬКОЮ: ВІД ПРОЦЕДУРИ ОБСИЛАННЯ ДО СКАРГИ З СУДОВИХ КНИГ

В даній статті аналізується документ, який уже публікувався, а саме скарга княгині Олени Жеславської (Заславської)¹ на віленського каштеляна і великого литовського гетьмана, луцького, брацлавського і вінницького старосту, маршалка Волинської землі князя Костянтина Острозького (1460-1530) про привласнення певних земель і підданих. Перш, ніж перейдемо до аналізу цього цікавого і в дечому незвичного джерела, датованого 12 березня 1520 р.², наведемо його повний текст за рукописом оригіналу, без прочитання якого подальші пояснення можуть виявитися малозрозумілими, особливо якщо читач не має власного досвіду роботи із судовими скаргами XVI століття з теренів Великого князівства Литовського:

Под лѣты Божего нароженѧ $\overline{\text{а}}\overline{\text{ф}}\overline{\text{к}}$ месеца марта $\overline{\text{в}}\overline{\text{и}}$ индикта $\overline{\text{ф}}^3$.

И, Федор Чорторыски, староста луцкии.

Про памет казали єсмо в книги записати.

Присылала до нас кнегина Ивановая Юревича Жеславскаа кнегина Елена, шповедаючи намъ: которое имѣне небожчик мѡж еи м[и]л[ости] князь Иван Юревич Жеславский кѡпил в княза Василя Четвертенского

¹ Підтримуємо думку Володимира Собчука щодо відновлення давньої огласовки у написанні князівського прізвища – Жеславські. Вона відповідає мові кириличних документів XV-XVI ст., прийнятих у Великому князівстві Литовському, Руському і Жомойтському (чергування літер Ж/З).

² Archiwum Narodowe w Krakowie. – Archiwum Sanguszków, teka II, plik 40; Archiwum ksażąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie / Wyd. nakładem właściciela pod kier. Z. L. Radziwińskiego przy współudziale P. Skobelskiego i B. Gorczaka (далі скорочення: Archiwum Sanguszków). – Lwów, 1887. – Т. 3. – С. 197 (док. № ССV). Зауважимо відсутність адреси на звороті скарги-випису. Це значить, що випис княгиня отримала особисто або, радше, через слугу (див. зачин скарги: «Присылала до нас...»). Приймати зацікавлену сторону Ф. Чорторійський міг і в Луцьку, і у своїй резиденції в Клевані, і деінде. Між іншим, в тексті скарги місце видачі документа не зазначене.

³ В публікації індикт помилково позначено літерою «и» (=8), який припадає на 1.09.1518-31.08.1519 рр. В тексті оригіналу чітко читається літера фіта «Ѡ» (=9). Відповідно, 9 індикт припадає на 1.09.1519-31.08.1520 рр.

на има Зубовць з данники на има Стециною, а Ходоракою, а Панкомъ, а Грицкомъ Нестюковичом, а Пѣзырковичи. То пак тыи данники и иншии нѣкаторыи люде жеславскии, которыи люде выпѣстил из Жеславлa и всадил был небожчик кн[А]зь Иван Юревич Жеславский яко на земли Белгородской, так теж и Зубовецкои, на рець Терновце. То пак, поведает, кн[А]зь Костантин почал са в оных⁴ данников землѣ ѡстѣпати и кривды великии чинити, а потом и вных данников во влостном имѣни еи м[и]л[ости] в Терновце, их самих из их землами мощно взал, а кн[А]зь Иван Юревич Жеславский вных людеи из их землами *шт колкас лѣт во в покои держал* и по смерти мѣжа еи м[и]л[ости] кн[А]за Ивана Юревича Жеславского кнегина еи милост кнегина⁵ Солена тыи земли и люде *шт колкас лѣт к рѣкам своим во в покои держала* и того вживала, а ни хтос в то не встѣпал.

А так я внѣю жалобѣ и вповеданѣ кнегини еи м[и]л[ости] Ивановои Юревича Жеславской кнегини Солены казалом в книги записати и выпис с книг еи м(и)л(ости) дал под моею печатю⁶.

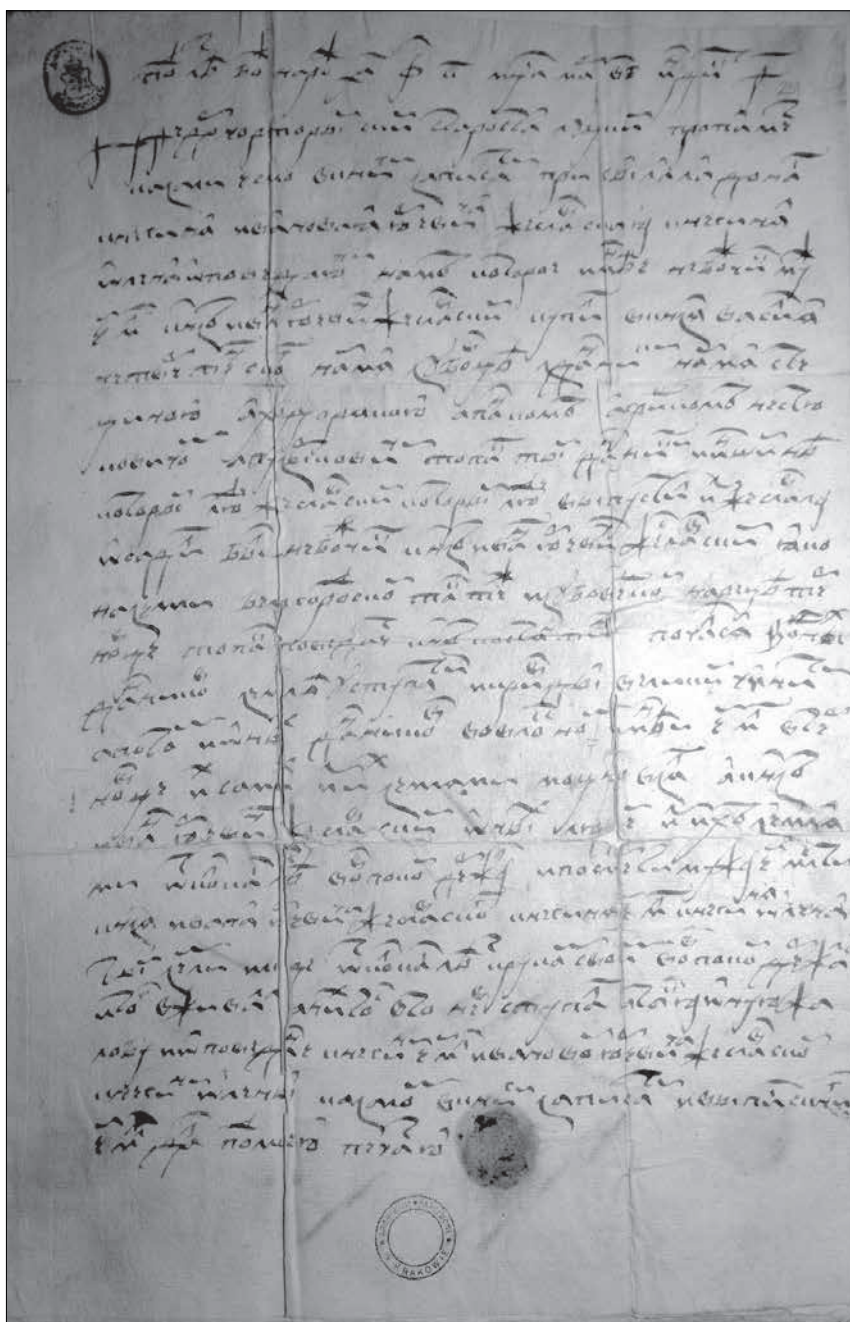
Як бачимо, в скарзі йдеться про маєток з данниками, придбаний кн. Иваном Жеславським у кн. Василя Четвертенського (купівля ґрунту в 1514 році підтверджується документально⁷). Новий власник осадив на цій землі своїх жеславських підданих-селян. З часом маєток успадкувала вдова аристократа, яка спокійно тримала його аж до останнього часу. У документі зазначено, що зубовецьких данників, осаджених князем Иваном у селі Тернавці на однойменній річці, підпорядкував собі сусід вдови князь

⁴ Слово правлене.

⁵ Слово «кнегина» в ориґіналі повторене двічі.

⁶ Відтиск печатки не зберігся, однак при публікації документа Броніславом Горчаком і Зигмунтом Любою-Радзимінським він ще існував. Упорядники описали відбиток сфраґіса у примітці: «рицар правою рукою вбиває мечем змія, тримаючи в лівій руці такий само меч» (Archiwum Sanguszków. – Т. 3. – S. 197.). Звернімо увагу на те, що випис зі старостинських книг був завірений князем Федором Чорторійським печаткою з рідковживаним гербом, який пізніше не вживався як гербовий символ цього княжого роду. Уперше її прорис (з інших відбитків) був опублікований Олегом Однороженком під такою ж датою 1520 р.: *Однороженко О.* Князівська геральдика Волині середини XIV-XVIII ст. – Харків, 2008. – С. 134-135: «В полі (овальної печатки розміром 17×14 мм) зображено пішого рицаря, який тримає в лівій руці меч, а в правій руці спис, що влучає змія». На думку історика, «використання пішого рицаря-зміеборця в якості герба князів Чорторійських має поодинокий характер: в подальшому на сфраґістичних пам'ятках цього княжого роду незмінно бачимо зображення Погоні, а пізніші річпосполитські гербовники... також одностайно вказують на Погоню, як герб роду князів Чорторійських». Детальніше про це див.: Там само. – С. 135-143; *Однороженко О.* Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII-XVI ст. – Харків, 2009. – С. 129-130; *Однороженко О.* Родові, династичні та територіальні знаки в литовсько-руській князівській геральдиці XIV – першій половині XVII ст. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2018. – Т. 271. – С. 403.

⁷ *Собчук В.* Спори князів Острозьких і Жаславських за маєтки // *Собчук В.* Від коріння до крони. Дослідження князівських і шляхетських родів Волині XV – першій половині XVII ст. – Кременець, 2014. – С. 163.

Скарга княгині Олени Жеславської на віленського каштеляна і великого литовського гетьмана князя Костянтина Острозького про привласнення тернавських данників з їхніми землями (12.III.1520 р.)

Костянтин Острозький⁸. Як пише Володимир Собчук, «десь наприкінці лютого чи на початку березня 1520 р. князь Костянтин Острозький здійснив свою погрозу тим, що приєднав село Тернавку з належними до нього дворищами данників між верхів'ями річок Хомори та Ікопоті до своїх володінь»⁹. Важливо підкреслити, що в аналізованій скарзі наголос ставився не так на захопленні осадженої на Зубовецькому ґрунті Тернавки (статус якої, як видається, ще не був оформлений належним правовим чином), як на втраті данників цього села¹⁰.

Документ раніше досліджувався, насамперед, для реконструкції історії конфлікту між князями Острозькими та їхніми родичами Жеславськими¹¹, а також у контексті формування луцького старостинського уряду й запровадження замкових (урядових) книг повітових старост¹². Перший з аспектів вивчали у своїх працях Афанасій Ярушевич¹³, Володимир Собчук¹⁴, Василь Ульяновський¹⁵ і Тарас Вихованець¹⁶. Тут важливо відзначити, що

⁸ У джерелі наведено обов'язковий топос письмової скарги, власне правову норму литовсько-руського права, із зазначенням відсутності позовних претензій відносно мастки за попередній період від інших сторін. Щодо зубовецьких «данників», то залишається остаточно не з'ясованим їхній статус. Точно не відомо, чи мали вони право переходу. Очевидно, «данники» зберігали більший ступінь свободи, ніж «піддані» та «слуги». Недаремно текст скарги вживає зворот «з их землями». Змагання за данників поміж кн. К. Острозьким і кн. О. Жеславською є класичним прикладом боротьби за «робочі руки», які значно поціновувалися в добу панування мускульної сили та натурального господарства, зокрема у часи регулярних татарських нападів на південні рубежі Великого князівства Литовського.

⁹ Собчук В. Спори князів Острозьких і Жаславських за мастки. – С. 165.

¹⁰ Тут ми торкаємося проблеми, яка досі залишається невивченою: яким чином відрізнявся правовий статус поселення (у данному разі Тернавки) від правового статусу данників, як особисто незалежних господарів-селян зі своїми угіддями, які ще не належали до категорії *підданих*? Чим реально володів князь: Зубовецьким ґрунтом чи тернавськими данниками, які заснувати в його межах своє поселення? Землею чи данниками зі своїми землями? Яким чином відбувалось оформлення прав власності на землю з боку князя?

¹¹ Треба відзначити, що приписування статусу «конфлікту» відносинам князів Острозьких і Жеславських є нашим сучасним кабінетним уявленням. В тогочасних реаліях ішлося про поземельний спір або майнову суперечку.

¹² Поліщук В. Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформ 1564-1566 рр. // Український історичний журнал. – Київ, 2005. – № 1. – С. 109. Цей документ розглядався побіжно як перший приклад інституту випису та загалом в контексті першої появи судово-адміністративних книг луцького старости.

¹³ Ярушевич А. Ревнитель православия кн. К.И. Острожский (1461-1530) и православная Литовская Русь в его время. – Смоленск, 1896. – С. 158-160.

¹⁴ Собчук В. Спори князів Острозьких і Жаславських за мастки // Собчук В. Від коріння до крони. Дослідження князівських і шляхетських родів Волині XV – першої половини XVII ст. – Кременець, 2014. – С. 165. Перша публікація: Собчук В.Д. Спори князів Острозьких і Жаславських за мастки // Наукові записки Національного університету «Острозька Академія». Історичні науки. – Острог, 2008. – Вип. 13. – С. 364-368.

¹⁵ Ульяновський В.І. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. Серія: «Видатні постагі Острогіани». – Острог, 2009. – С. 87-92.

¹⁶ Вихованець Т.В. Берездів у XVI – першій чверті XVII століття: історичні параграфи // Славутчина та Правобережна Україна в історії України. Збірник статей за матеріалами

Жеславські становили відгалуження роду Острозьких: згадана вище княгиня Олена була вдовою князя Івана Жеславського – двоюрідного брата князя Костянтина Острозького. Взаємини великого литовського гетьмана з цією родиною неодноразово викликали протилежні оцінки серед істориків. Так, Афанасій Ярушевич у розповіді про дії князя Костянтина, направлені на поширення свого впливу на частину Заславщини, спочатку характеризує їх як «факт некрасивий»¹⁷, однак потім намагається виправдати свого героя. Подібного співчуття ми не побачимо в роботі Володимира Собчука, яку Василь Ульяновський критикує через неслухняний, на його думку, закид Острозькому у зловживанні владою відносно близьких родичів, землі яких він намагався відчужити, проводячи у такий спосіб грубу загарбницьку політику.

Прискіпливіший джерелознавчий і текстологічний методи прочитання документа дозволяють, по-перше, відкрити нові аспекти взаємовідносин в середині, по суті, одної князівської родини і, по-друге, збагатити інтерпретаційну палітру історичної реальності. При цьому достатньо більш уважно подивитися на співвіднесення юридичної термінології офіційних документів з соціальними реаліями родинних стосунків в аспекті їх накладання на урядницьку ієрархію Великого князівства Литовського.

Попри те, що документ вже давно введений у науковий обіг, мало хто з дослідників (як і автор цієї статті у своїх попередніх працях) звертав увагу на цікаву деталь, а саме на *неузгодження дати урядування луцького старости князя Федора Михайловича Чорторийського*, адже до 1522 р. луцьким старостою залишався князь Костянтин Острозький. Натомість, як випливає зі скарги княгині Олени Жеславської, князь Федір Чорторийський, як луцький староста, особисто прийняв скаргу від неї.

Перш, ніж перейти до розгляду цієї невідповідності, маємо з'ясувати, чи можемо ми повністю і дослівно довіряти тексту джерела, ототожнюючи імена і прізвища дійових осіб з викладеним ходом подій і описаним станом речей. З формальної точки зору – можемо, адже оригінал з прикладеною печаткою зберігся до наших днів.

Хто обіймав уряд луцького старости в 1520 році?

Білоруський історик, спеціаліст з вивчення документальної писемності ВКЛ Олександр Груша недаремно висловив сумнів у датуванні досліджуваного документа¹⁸. І дійсно, такий сумнів напрошується, якщо пригадати, коли князь Ф. Чорторийський став луцьким старостою за привілеєм

Всеукраїнської науково-практичної конференції (18-19 вересня 2014 р., м. Славути) / За ред. Берковського В.Г., Сидора В.Б. та ін. – Київ-Хмельницький, 2014. – С. 58-79.

¹⁷ Ярушевич А. Ревнитель православия кн. К.И. Острожский... – С. 158.

¹⁸ Груша А.И. Документальная письменность Великого княжества Литовского (конец XIV – первая треть XVI в.) – Минск, 2015. – С. 281 (прим. 1152).

Жигимонта I Старого. Ну а якщо документ не підробка, тоді чи не слід вважати датування помилкою писаря, якої він припустився при укладанні скарги?

Публікатори рукопису Броніслав Горчак і Зигмунт Люба-Радзимінський також звернули увагу на його невідповідне датування і провели своєрідну археографічну експертизу, висловивши у підрядковому коментарі впевненість в оригінальності документа, який підтверджуємо і ми повторною публікацією з оригіналу. На думку упорядників «Архіву Сангушків», князь К. Острозький тримав уряд номінально, а фактично ним керував князь Ф. Чорторійський¹⁹. На нашу думку, таке тлумачення не витримує критики, адже уряд старости не міг бути приписаний іншій особі, хай навіть і номінально, з дозволу реального носія уряду. Це рівнозначно ситуації, за якої великим князем литовським у тогочасному привілеї було би названо не Жигимонта I Старого, а когось іншого з його підданих. Треба врахувати, що заступник старости не міг називатися інакше, ніж «наместник» або «справца»; «пiстаростою» його почнуть іменувати лише з 1530-х років²⁰.

Добре відомо, що на момент оформлення скарги княгині Олени Жеславської луцьким старостою був ніхто інший, як князь Костянтин Острозький. Аристократ посідав цей титул до 25 березня 1522 р., коли Жигимонт I Старий надав йому один з найвищих урядів у Великому князівстві Литовському, Руському і Жомойтському – троцьке воєводство (лит. *Тракайське* – від литовського замку Троки/Тракай) та місце першого сенатора серед панів рад²¹. Нове призначення змусило відмовитися від урядів маршалка Волинської землі та луцького старости, які за протекцією князя були передані іншим волинським можновладцям – відповідно, князю Андрію Сангушку та князю Федору Чорторійському. При тому за Острозьким були збережені повноваження вінницького, брацлавського та звенигородського (номінально) старост на Східному Поділлі.

Малоймовірно, щоб писар міг так грубо помилитися в даті, позначивши документ ранішим часом, оскільки виконував наказ свого пана-старости. Він не міг не знати, ким був князь К. Острозький. Цю тезу підтверджує, по-перше, ідентифікована печатка князя Ф. Чорторійського, прикладена до тексту скарги, і, по-друге, вступні формули документа²². У них князь Федір іменується луцьким старостою від першої особи («Я, Федор Чорторійски, староста луцкии»). Це значить, що самочинно привласнити собі чужий уряд і пору-

¹⁹ Archiwum Sanguszków. – Т. 3. – S. 197.

²⁰ Детальніше див.: *Поліщук В.* Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформ 1564-1566 рр. // Український історичний журнал. – Київ, 2003. – № 2. – С. 3-13.

²¹ Archiwum Sanguszków. – Т. 3. – S. 220 (док. № ССXXX).

²² Про формулярний аналіз такого різновиду судової документації, як скарга, див.: *Поліщук В.* Вступ // Луцька замкова книга 1560-1561 рр. / Підготували В.М. Мойсієнко, В.В. Поліщук. – Луцьк, 2013. – С. 40-42.

шити тим самим урядницьку ієрархію він не міг. Тому, на нашу думку, дата 1520 р. у скарзі княгині Олени не може бути помилкою, і датування є вірним.

Якщо ж скарга була укладена у 1520 р., а князь Ф. Чорторийський дійсно назвав себе луцьким старостою, то тоді запрошується висновок про те, що він «пішов на підвищення» з подачі князя К. Острозького ще до свого офіційного призначення у 1522 р., що почасти підтверджує думку З. Люби-Радзими́нського і Б. Горчака, висловлену вище. *І якщо ми приймаємо фактичність посідання уряду луцького старости князем К. Острозьким до 1522 р., то тоді, головним логічним парадоксом документа у викладі змісту є те, що княгиня Жеславська скаржиться на свого родича князя К. Острозького, який офіційно (з боку урядової ієрархії, тобто в очах Жигимонта I Старого) залишався луцьким старостою, а відтак, ніяк не міг прийняти скаргу на самого себе й тому довірив прийняття скарги своєму майбутньому наступнику на уряді князю Ф. Чорторийському! Невипадково високоповажний родич княгині Олени не названий у тексті старостою (як, власне, й іншими титулами); у тексті скарги він фігурує тільки один раз, і то поіменованний як «князь Костянтин», тобто цілком на рівні родинних відносин²³. Усі ці нюанси особистого звертання і називання князя К. Острозького вказують на те, що ми маємо справу не з типовою скаргою, а з письмовим зверненням, оберненим у процесуальну термінологію урядової скарги, в якій урядницькі титули «повішені» на іншу особу. Причому так, що завіса залишалась відкритою лише для посвячених із кола близьких родичів.*

Скарга відображає лише одну позицію – позицію скривдженої сторони. На щастя, у тому ж фамільному архіві зберігся лист князя К. Острозького до княгині Олени Жеславської, який пояснює позицію князя, передумови виникнення конфлікту та появу скарги княгині Олени. Цей лист князя К. Острозького було написано в Острозі 9 лютого 1520 р., тобто більше ніж за місяць до скарги княгині Олени. По суті, в цих документах висунуті претензії обох сторін, які відображають різні фази зародження конфлікту. Лист князя К. Острозького до княгині є нічим іншим, як скаргою, надісланою особисто, без посередництва урядових інстанцій. З одного боку, це приватний лист, а з іншого – це лист-обсилання, який вкладався в правові рамки регулювання поземельних спорів сусідів-землевласників згідно литовсько-руського права (процедуру обсилання можна охарактеризувати як *сповіщення винуватця з боку скривдженої сторони*)²⁴.

---

²³ У листі, який аналізується нижче, гетьман називає княгиню Олену Заславську невісткою, дорікаючи їй за те, що вона підозрює його у навмисному насиланні підданих на її володіння: «Ино госпоже княгине, невѣстко, не рач ваша милость того по мнѣ довиманя быти, жебы то мѣло з моимъ дозволенемъ быти», цитата за: Archiwum Sanguszków. – Т. 3. – S. 203 (№ ССХІ).

²⁴ Процедура обсилання здійснювалась скривдженою стороною, яка зверталася до кривдника з проханням «вчинити справедливість». Уперше вона була законодавчо унормована загальноземським привілеєм Казимира IV в 1447 р.: «А також на подданныхъ предреченныхъ

Інститут обсилання виник із практики доменіального судочинства пана над своїми підданими і був досить поширеною практикою в першій половині XVI ст., власне до судово-адміністративних реформ у ВКЛ 1564-1566 рр., коли в повітах були запроваджені гродські, земські і підкоморські суди. З іншого боку, обсилання, як інститут досудового полагодження конфлікту, виростав із релігійної свідомості та добросусідського звичаю «прав християнських», які були унормовані в правовому полі привілейованих землевласників для добровільного полагодження поземельних відносин. Найповніше процедура була описана у Першому Статуті ВКЛ 1529 р. У назві шостого артикулу його шостого розділу вже була викладена суть процедури: «О люди князьские и панские, иж не мають первей по них децкие сланы быти, олиж первей пана их обслати, абы справедливость вчинил»²⁵. Процедура також описувалась і в попередньому 5-у артикулі («О кривды, которые бы ся делали паном и земляном от панов и паней вдов, и от наместников, и от подданных их, естли бы ся справедливость не стала»)²⁶.

Практика обсилання вела до самостійного відшкодування збитків або до полюбовного суду. Привілейовані землевласники, за своїм сумлінням, власне, по-християнськи, на підставі визнання провини, мали нести відповідальність за своїх підданих і за себе, а відтак повинні були добровільно відшкодовувати завдані ними збитки. Натомість інститут судових скарг апелював до більш категоричного – судового способу вирішення справи: до публічної фіксації збитків в урядових книгах, їхнього підрахунку в грошовому еквіваленті (аналог торгової оцінки майна) та подальшого відшкодування за судовим вироком. Процедура також вимагала залучення офіційних свідків на підтвердження збитків²⁷.

княжатъ, рытеревъ, шляхтичовъ, бояръ, местичовъ дѣцкихъ не дамы: олижъ бы первей отъ пана, которому жъ тотъ подданъ, который кривду вчинил, правда пожадана была (тобто, здійснене доменіальне судочинство за обсиланням (самого терміну ще норма не знає) звинуваченої сторони. – *В.П.*). Ачъ бы онъ на рокъ не хотѣлъ къ праву поставити, тогда нашъ дѣцкии, а любо нашихъ заказниковъ иматъ быти посланъ. А виноватый, который вину заслужилъ, пану своему, а не иному, будетъ обязанъ заплатити» (ст. 13). Цит за: *Владимирский-Буданов М. Ф.* Христоматия по истории русского права. – Ярославль, 1873.– Ч. 2. – С. 32.

²⁵ Статут Великого князівства Литовського 1529 р., розділ VI, артикул 6: «Тѣж естли бы была кривда которому подданому нашему, землянину або человеку, от слуг або от людей князьских або панских, кром квалту або наездки довоемое, а о иншие вси жалобы, ани мы, ани воеводы наши по люди князьские або панские не маем децких давати, олиж первей обслати того пана, чие люди ест, а жадаючи от него, абы справедливость вчинил перед вижом нашим або перед вранниковым. А если бы оный на раз и два справедливости вчинити не хотел, тогда, в чием повете оного пана тот подданный сидитъ, то оземши децкого от воеводы або от старосты, там же, в том повете, перед правом поставити маеть, а оный мает там права доводити перед поветовым судьєю...».

²⁶ Статут Великого князівства Литовського 1529 р., розділ VI, артикул 5: «Теж уставуем, если бы ся которому пану от пана або от панее вдовы або землянину от пана и от наместника, и от подданных его стала которая кривда, тогда оные скривжонные мають того обслати, абы он сам з себе або з наместником, або с подданными своими справедливость вчинил».

²⁷ *Полищук В.* Правосознание шляхты Волинской земли по материалам судебных книг

Важливо, що у зверненні до вдови князя Івана Жеславського гетьман не перелічує свої урядові титули, а значить розглядає предмет спору виключно в рамках міжродинних відносин – по горизонталі: «Костянтин Иванович Острозский твоеи милости чолом бьет»²⁸. Клаузула інскрипції називає адресата так само по-родинному: «Велеможной княгини госпожи, сестре и невѣстце моей милой, мне особливе ласкавой, княгини Ивановой Юревича, княгини Жеславской чоломбитье»²⁹. Далі, після традиційних формул увічливого звертання до родички з побажанням доброго здоров'я і вдячним славослів'ям до Всевишнього, йде виклад скарги за типовою формою, яка вживалася в усіх канцеляріях Великого князівства Литовського: «жаловали намъ подданные наши, волости нашои Кузминское на тых данников, а подданных вашей милости терновских: на Стецыну, а на Ходоряку, а на Панка, а на Грицка Нестяковича, а на Пузыркевичи, а на Мицька, котори ж подданыи наши, маючи з ними границы в земли, яко в бортных, так теж и в пашных землях, менуючи себе быти великии кривды и втиски от тых то данников и подданных вашей милости, якобы мели моим подданымъ чинити и через границы их влостныи входячи и бчолы их влостныи дерут по бортям и их самых бьют». Далі після викладу скарги йде типова клаузула листа-обсилання з проханням здійснити правосуддя стосовно своїх підданих: «А так я твоей милости, невѣстки моее, жадаю, ажбы твоя милость рачила тых своих подданных казат повстягнути, абы через то подданыи мои болшеи того ко мне зъ жалобами ся не втекали и мне о том болшеи того не жаловали»³⁰. Далі йде клаузула санкції за невчинення правосуддя: «Пакли ж бы твоя милость тых людей своих неяко повстягнути не хотела, я вже буду ведати и через то на них болшей того вашей милости жаловати ся не буду». Далі – місце і дата видачі листа. На звороті ім'я адресата. Отже, бачимо типовий набір клаузул листа-обсилання, в якому князь К.І. Острозький застерігав княгиню узяти під свій контроль тернавських данників. І як можемо судити зі скарги княгині від 12 березня 1520 р., їй це зробити не вдалося, адже тернавські данники продовжили свою господарську діяльність всупереч інтересам князя К.І. Острозького, який здійснив свою погрозу і сам приборкав данників, що і викликало скаргу княгині Олени Жеславської від 12 березня 1520 р. Нижче наводимо структуру формуляру листа-обсилання князя Костянтина Острозького до княгині Олени Жеславської від 9 лютого 1520 р. Цей документ відображає елементи правової процедури *обсилання* згідно литовсько-руського права і пояснює передумову нападу на тернавських данників

луцкого старосты 1560-х гг. // Lietuvos Statutas ir Lietuvos didžiosios kunigaikštystės bajoriškoji visuomenė / Sudarė Irena Valikonytė ir Lirija Steponavičienė. – Vilnius, 2015. – P. 121-133.

²⁸ Archiwum Sanguszków. – Т. 3. – S. 196.

²⁹ Там само. – S. 195.

³⁰ Там само. – S. 196.

княгині людей великого литовського гетьмана. Власне ці дії й оскаржила на уряді луцького старости княгиня Олена Жеславська.

Структура формуляра листа-обсилання
князя Костянтина Острозького на адресу звинуваченої сторони –
княгині Олени Жеславської (9 лютого [1520 р.]
(вияв доменіального судочинства привілейованих землевласників)

Inscriptio-1 (інскрипція) – ім'я адресата (у формі «чолобиття» як особистого звертання)

Salutatio (салютація) – побажання доброго здоров'я і вдячне славослів'я Всевишнього.

Narratio (нарація) – виклад скарги.

Petitio (петиція) – прохання здійснити правосуддя над підданими (клаузула «чолобиття»).

Sanctio – санкція за невчинення правосуддя над підданими.

Datum – місце, дата видачі документа.

Intitulatio (інтитуляція) – ім'я автора листа у першій особі (у формі «чолобиття», як особистого звертання)

Inscriptio-2 (адреса) – ім'я адресата (на звороті складеного конверту).

Скарга княгині Олени від 12 березня 1520 р. не мала продовження у вигляді процесу, що завершився б судовим засіданням, на якому традиційно заслуховувалися обидві сторони і виносився вирок. Позаяк інших документів з цієї справи не виявлено, ми сміливо можемо припустити, що починання вдови успіху не мали, а її данники просто перейшли під патронат могутнішого родича. Однак це не значить, що поразка забулася, тим більше, що конфлікт на цьому не завершився. Уже після смерті гетьмана тих же данників Жеславські могли домагатися як «збігів», що видно з типової скарги княгині Олени на вдову князя Іллі Острозького³¹.

Справа 1520 р. була одним з перших епізодів протистояння двох родин, яке переросло у тривалий майновий спір. Після смерті у 1510-х роках Івана Жеславського його вдова, діти і володіння потрапили під опіку князя К.І. Острозького, який посідав найвищі уряди у державі³². Опікунство відкрило нові можливості для проведення своєї політики стосовно земель князів Жеславських. Так, 28 листопада 1520 р. від імені слабкого на розум князя Андрія Жеславського (Іванового брата, який також перебував під опікою гетьмана) було оформлене усиновлення неповнолітнього Іллі

³¹ Archiwum Sanguszków. – S. 314-314 (док. № CCLV). Цю скаргу від 24.V.1542 р. про вивезення лісових матеріалів із Заславської пущі внесено до кременецьких замкових книг.

³² Собчук В. Спори князів Острозьких і Жаславських за маєтки. – С. 165.

Костянтиновича Острозького. Зрозуміло, що ініціатива виходила від живого батька княжича. Нотаріальний акт, укладений за його безпосередньої участі, тягнув за собою передачу у власність Іллі маєтків його другого батька Андрія Жеславського (Берездів, Жуків, Дятелів Став, Меречівка, Бачманове селище, Дяків, Почапці)³³. За вчинком князя Костянтина можна помітити прагнення прибрати до рук володіння близьких родичів, включити їх до складу Острожчини. По суті, це був прояв давньої князівської традиції збирання отчинних земель Дому, що спиралася на родові уявлення про землеволодіння суверенів на підставі князівського («отчиного») права (*ius duces*), яке не вповні підпадало під статутіві норми землеволодіння господарських підданих, за якими верховним власником був великий князь литовський³⁴.

Синхронія подій на тлі скарги княгині Олени Жеславської на князя Костянтина Острозького

Подивимось на синхронію подій, на тлі яких сталося «родинне привласнення» тернавських данників. На початку 1520-х у житті князя К. Острозького відбувались значні зміни і в особистому житті, і в кар'єрі, активною була і майнова стратегія князя з розширення своїх маєтків. Могутність аристократа набувала нових обривів, і тому *на тлі усіх подій його біографії скарга Олени Жеславської майже не помітна за своїм масштабом значимості*.

Василь Ульяновський, посилаючись на два умовних міні-заповіти гетьмана, які містили розпорядження щодо спадщини, припускає, що в 1521 р. померла його перша дружина княгиня Тетяна Гольшанська³⁵. 22 березня 1522 р. князь отримує від Жигимонта I Старого один із двох найвищих у державі урядів, і стає троцьким воєводою³⁶. Того ж року він надає маєток

---

³³ Archiwum Sanguszków. – Т. 3. – С. 201-203; *Собчук В.* Спори князів Острозьких і Жаславських за маєтки. – С. 166; *Вихованець Т.В.* Берездів у XVI – першій чверті XVII століття... – С. 58.

³⁴ Яскравим прикладом «збирання отчинних земель» княжого дому Острозьких є викуп гетьманом маєтку Новоставці з присілком Ілліном. Ці землі свого часу посідала як посаг рідна тітка аристократа княжна Катерина Василівна Острозька. Згодом жінка заставила своє «имене» волинському зем'янину Юхну Зенковичу, а її дочка Ганна, заміжня за Миколаєм Іллінічем, дозволила двоюрідному брату, князю Костянтину Івановичу, викупити ці землі, що і було зроблено. Острозький пред'явив перед великим князем «лист дозволений» своєї сестри, а Жигимонт I Старий підтвердив викуп гетьманом родового маєтку, який колись належав його діду князю Василю. Див.: Archiwum Sanguszków. – Т. 3. – С. 229 (№ ССХVII).

³⁵ У 1520 р., ще за життя кн. Тетяни Гольшанської, Острозький призначив виконавців своєї волі щодо спадщини їхнього сина Іллі. Другий міні-заповіт був укладений 28 серпня 1522 р. і передбачав успадкування Іллею Степанської волості, яка перейшла в дім Острозьких по смерті його матері, див. Там само. – С. 236 (№ ССLXIII); *Ульяновський В.І.* «Славний для всіх часів чоловік»... – С. 139. Автор посилається на книгу Литовської Метрики № 206, анотовану Леоном Романовським. Далі Василь Ульяновський пише, що на початку 1522 р. князь писав у своєму листі, що княгині Ганни (хресне ім'я Тетяни) вже немає серед живих.

³⁶ Archiwum Sanguszków. – Т. 3. – С. 220 (док. № ССXXX).

Свирани Віленський кафедральній церкві Святої Пречистої³⁷. 26 червня 1522 р. у Вільні князь уклав шлюбну угоду з княжною Олександрою Слуцькою³⁸. Вінчання відбулося у 1523 р. після повернення князя з походу проти татар³⁹.

Окремо перелічимо майнові набутки К. Острозького: у 1520 р. він купив два двори, один з яких знаходився у Вільні⁴⁰, а другий в Мінську⁴¹. В наступному році мінські татари продали князю маєток Теплени⁴², Федір Хребтович – свій дім у Вільні, а Василь і Лев Волковичі – Обарицьку землю, що прилягала до гетьманового села Тарасова у Мінському повіті⁴³. У 1522-му до цього додалися придбані в різних кутках Волині Волкошів, Вознесення і Сатий з присілками, ще один дім у Вільні і Приліпи в Мінському повіті⁴⁴. Далі, в 1523 р. гетьман купив село Росоловці під Красиловом і Волішковську землю біля Пашкишок у Віленському повіті, у 1524 р. – Осоку в Мінському повіті, у 1525-1526 рр. – цілий маєтковий комплекс на Полоччині з центрами в Деревні, Островні і Низголові⁴⁵. Врешті, у 1529 р. Костянтин Острозький набув Романів у Житомирському повіті і Храпин неподалік від Турова⁴⁶. Аналіз документів, які засвідчували перехід згаданих володінь до складу Острозького князівства, показує: те, що гетьман хотів привласнити, він ку-

³⁷ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа – Вильна, 1874. – Т. 10. – С. 29, 261, 330-337. Василь Ульяновський вважає, що дата могла з'явитися постфактум, оскільки вона не співпадає зі встановленою датою смерті Тетяни Гольшанської, дружини кн. Костянтина Острозького (1521), див. *Ульяновський В.І.* «Славний для всіх часів чоловік»... – С. 139.

³⁸ *Ульяновський В.І.* «Славний для всіх часів чоловік»... – С. 140.

³⁹ Там само. – С. 141.

⁴⁰ Archiwum Sanguszków. – Т. 3. – S. 204 (№ ССХІІІ). Дмитро Івашенцевич продав подвір'я у Вільні за 100 кіп грошів.

⁴¹ Там само. – S. 200 (№ ССІХ). Свій двір у Мінську за 20 кіп грошів продали зем'яни Волинської землі Яцько Яцькевич Гриньковича з братом Мануїлом.

⁴² Там само. – S. 205 (№ ССХІV).

⁴³ Там само. – S. 205 (№ ССХІV), 212 (№ ССХХІ), 213 (№ ССХХІІ). Останній документ підтверджений Жигимонтом I Старим 15 квітня 1522 р., див. Там само. – S. 226 (№ ССХХХV); *Ярушевич А.* Ревнитель православия кн. К.И. Острожский... – С. 156.

⁴⁴ Archiwum Sanguszków. – Т. 3. – S. 216 (№ ССХХVІ; підтвердження Жигимонта I Старого 15 квітня 1522 р. див. Там само. – S. 227 (№ ССХХХVІ)); 217 (№ ССХХVІІ: купівля с. Вознесення у Оксені Вознесенської висвітлює цікаву тенденцію скуповування кн. К. Острозьким та іншими волинськими можновладцями маєтків рядового волинського рицарства, члени родин яких потрапили у татарський полон і могли вийти з нього лише внаслідок продажу отчинних маєтків. Таким чином, як це не дивно, татарські набіги непрямо впливали на формування крупного магнатського землеволодіння); 257 (№ ССХХІV); 232 (№ ССХХХІХ); 238 (№ ССХХІV).

⁴⁵ Там само. – S. 253 (№ ССХХІ); 257 (№ ССХХІV); 265 (№ ССХХVІІ); 268 (№ ССХХХІ); 289 (№ ССХІІІ; підтвердження Жигимонта I Старого від 18 жовтня 1526 р. див. Там само. – S. 297 (№ ССХІХ)).

⁴⁶ Там само. – S. 345 (№ ССХХL); 352 (№ ССХХLХ); *Ульяновський В.І.* «Славний для всіх часів чоловік»... – С. 156-157. Детальний перелік маєтків, куплених князем К. Острозьким у 1497-1523 рр. див.: Там само. – С. 101-104.

пував або набував в іншій законний спосіб, а не відбирав силоміць, як у випадку із землями князів Жеславських, які розглядались вельможою під зовсім іншим кутом зору.

Що приховувала скарга княгині Жеславської?

На нашу думку, під покровом скарги Олени Жеславської приховано виступає князівське право гетьмана Острозького (а не його старостинські повноваження). Саме це князівське право він реалізував через доменіальне судочинство над підданими (тернавськими данниками) та ймовірно перепідпорядкування їх під свою юрисдикцію. У скарзі княгині Олени *шляхом подачі скарги до уряду луцького старости з'ясовуються внутрішньородові поземельні відносини на підставі завуальованого князівського (отчинного) права сородичів*. Таким чином, подана княгинею скарга не передбачала жодного судочинства на уряді луцького старости, оскільки офіційно старостою залишався князь К. Острозький. Скарга, оформлена за зразком особистої заяви досудового процесу (звинувачення сторони у протиправних діях) насправді не відображала реальну спробу розпочати цей процес. Історик, читаючи текст документа, стикається з відповідною юридичною термінологією офіційного документа, які не відображають реалії судової процедури, а скоріше приховують підводні інтенції скаржниці. Який може бути суд у луцького старости (князя К. Острозького), який лише на мить прийняття скарги передав свій уряд іншій особі (князю Ф. Чорторийському)? Акти 1520-1522 років, в яких фігурує князь К. Острозький (до 25 березня 1522 р., коли князю було надано уряд троцького воєводи)⁴⁷, обов'язково містять в його титулатурі уряд луцького старости⁴⁸.

Таким чином, князь К. Острозький, як луцький староста, не міг прийняти скаргу на самого себе, оскільки це суперечило тогочасній правовій системі і позиції влади. Вважаю, що саме для цього він передовірив власний «титул» своєму наступнику на уряді князю Ф. Чорторийському.

Скарга княгині Олени Жеславської 1520 р., як різновид судової документації, демонструє приклад варіативного прочитання історичного джерела, в якому ідентичність особи та інституції розщеплена в площині родових позе-

---

⁴⁷ Archiwum Sanguszków. – Т. 3. – S. 220 (№ ССXXX). В привілеї на уряд троцького воєводи князь К. Острозький ще іменується за усіма попередніми урядами. Але в королівському привілеї від 15 квітня 1522 р. він фігурує уже без титулу луцького старости: «воєвода троцький, гетман наш найвищий, староста бряславский и веницкий князь Костянтин Иванович Острозски», див.: Там само. – S. 226 (№ ССXXXV).

⁴⁸ Див., наприклад, інтитуляцію в акті від 22 вересня 1520 року, за яким волинські зем'яни Яцько Яцькевич Гринковича з братом Мануїлом продали князю К.І. Острозькому своє мінське подвір'я: «господыну нашему ласкавому, князю Костянтину его милости Ивановичу Острозкому, пану виленскому, гетману найвишшому господаря короля его милости, старосте луцкому, бряславскому и веницкому, маршалку Вольнское земли», див. Archiwum Sanguszków. – Т. 3. – S. 200 (№ ССIX).

мельних відносин. Належність до інституції змінюється залежно від ситуації, швидко переформатовується під інший порядок речей. Джерелом такого переформатування виступає родове князівське право князя К. Острозького, як суверена Острожчини. Прочитання джерела з цієї точки зору засвідчує уявне розщеплення влади між двома особами на інституційному рівні – між реальним носієм влади, який залишився в тіні (князь К. Острозький, як суверен Острозького домену), та її принагідним, ситуативним представником з урядовим титулом, який привісив свою печатку до документа (князь Ф. Чорторійський у ролі луцького старости). Таке розщеплення за умовчанням повинно було відтворити форму документа (заяву скаржниці) згідно норм писаного права, механізм якого відображав передусім великокнязівську ієрархію влади.

Ще раз наголосимо на навмисному оформленні документа від імені князя Ф. Чорторійського, як луцького старости, з подачі князя К. Острозького, яке слід розглядати в контексті *ситуативної і тимчасової* передачі урядового титулу з боку (точніше – з уст) його реального носія. Литовський гетьман діяв поверх усіх своїх урядових титулів, зайнявши тіньову позицію, аби постати у ролі звинуваченої сторони, тобто в ролі кривдника своєї невістки. Виходить, що він свідомо обрав таку роль, аби невістка змогла оформити свою скаргу у вигляді випису зі старостинських книг, тим самим зафіксувавши факт правопорушення, що почасти знімало потребу подачі скарги до великокнязівського суду.

З іншого боку, княгиня зверталася до князя Чорторійського зі скаргою, ймовірно, уже знаючи, що незабаром він стане луцьким старостою за протекцією того ж таки князя К. Острозького.

Однак тут постає питання, чому справжній луцький староста не міг представити князя Федора Чорторійського своїм намісником, заступником, «справцею»? Хіба від цього скарга втратила б свою юридичну достовірність? Можливо, що й втратила, адже урядницький статус «намісника», з яким міг би виступити Чорторійський, все одно видав би з головою князя К. Острозького, як сторону звинувачення, якою ставав луцький староста. До того ж, ймовірно, «намісник» не наважився би приймати скаргу на свого зверхника. Тобто і тут могли вбачати порушення ієрархії, коли нижчий по рангу приймав скаргу на вищого по рангу урядника: виходить, що слуга не міг приймати скаргу на свого пана згідно тогочасних уявлень? Як би там не було, стає очевидним, що *луцьким старостою князь Федір виступає тільки один раз (про інші спроби до 1522 р. поки що невідомо) для одного-єдиного скаржника в особі княгині Олени Жеславської, і лише в одній єдиній справі*. А якщо це так, тоді скарга набуває зовсім іншого виміру її спрямованості, і аж ніяк не судового, а суто особистісного, майже родинного, з прикметами особистого листування.

Луцькі старостинські книги та інститут випису

Скарга княгині Жеславської від 12 березня 1520 р. у своїй документальній формі становить випис з судово-адміністративних книг луцького старости, а відтак є першим свідченням існування луцьких старостинських книг: «А так я оную жалобу и оповедане кнегини еи милости Ивановои Юревича Жеславскои, кнегини Олены, казалом **в книги записати** (виділено мною. – *В.П.*) и **выпис с книг** (скарга княгині Олені і є виписом з книг. – *В.П.*) еи милости дал под моею печатю»⁴⁹. Це не просто згадка про урядові книги, а ще й безпосередній документальний вияв функціонування книжкового діловодства при луцькому старості, коли скарга засвідчується печаткою старости у формі випису⁵⁰. Невдовзі перед цим судові листи видавалися старостами як окремі документи без вписування їх до судових книг, а відповідно ці судові листи не містили канцелярських формул, які засвідчували їх вписання до книг, з чого напрошується висновок, що урядові книги ще не велися. Наприклад, це бачимо в судовому листі князя К. Острозького, як луцького старости, від 19 квітня 1517 р. (за три роки до аналізованої скарги) у справі Зенка і Микити Андрюшковичів Русановича (з Чарукова під Луцьком) щодо прав володіння Чаруковим і Ходорковим є актом без засвідчувальних формул про вписання його до судових книг⁵¹.

Інститут випису з судово-адміністративних книг набуває свого масового поширення лише з другої третини XVI ст., власне після запровадження Першого Статуту ВКЛ 1529 р. А от для досліджуваного часу він є спорадичним і рідкісним явищем, яке тільки набирає обертів. Замовити випис із книг було недешево, тож цю послугу міг оплатити далеко не кожен представник рицарського стану, а то й аристократії. Норми Статуту ВКЛ 1529 р. (нагадаємо, що кодекс реально було підготовлено вже у 1522 р., тобто він добре синхронізується з описуваною подією) фіксують в своїх артикулах інститут випису, як діючий, а ведення книг великокнязівськими урядниками, як усталену практику.

Найраніше свідчення урядового випису в Литовській Метриці датується 1515 р.⁵² У цей час інститут випису тільки починав входити у практику канцелярського діловодства і ще не став масовим явищем писемної правової

---

⁴⁹ Archiwum Sanguszków. – Т. 3. – С. 197.

⁵⁰ Це найраніша згадка ведення замкових книг у Луцьку з початку XVI ст. Питання про їх запровадження при луцькому старості залишається відкритим, особливо в контексті початків книжкового діловодства місцевих канцелярій великокнязівських намісників по всій території ВКЛ. Див. попередні публікації: *Поліщук В.* Замкові книги волинських урядників як джерело з історії руського регіоналізму у Великому князівстві Литовському другої третини XVI ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Київ, 2009. – Т. 19, т. 1. – С. 74-88; *Поліщук В.* Вступ // Луцька замкова книга 1560-1561 pp. ... – С. 13-17.

⁵¹ Archiwum Sanguszków. – Т. 3. – С. 152 (№ CLXXV).

⁵² Русская историческая библиотека. – Санкт-Петербург, 1903. – Т. 20. – Стб. 226; *Поліщук В.* Вступ // Луцька замкова книга 1560-1561 pp... – С. 15.

культури. Поширення інституту випису йшло в унісон з розвитком книжкового документування судово-адміністративних актів влади та правових сторін. Як показав у своїй роботі Олександр Груша, розвиваючи ідеї Егідіуса Баньоніса, поняття «книги» для великокнязівської канцелярії до регулярного ведення урядових книг з часу правління Жигимонта I Старого (з 1506 р.) носило радше *символічний* характер запису справ, реєстрації поточних фактів державного життя та правових актів юридичних сторін: книги були первинними носіями рішень влади, виконуючи функцію «аудіозаписуючих» пристроїв, що відбивало практику усного і публічного оголошення справи⁵³. Олександр Груша висловив переконливі міркування, що у першу чергу записи робилися в інтересах самої влади, для пригадування необхідних справ і рішень щодо своїх підданих⁵⁴. Поява книжкового діловодства засвідчила масовий характер поточного і юридичного документа у найбільш прийнятній формі зберігання інформації, прийнятій у західному канцелярському діловодстві. Книги мали публічний характер, хоча на початковому етапі існування у другій третині XVI ст. вони ще входили до особистого діловодства урядника і могли лишатися при ньому особисто, у фамільному архіві. Книги ставали «резервним фондом зберігання документів», виконуючи функцію довідника та джерела правової інформації⁵⁵. Ознакою ведення книг було систематичне копіювання вхідних і вихідних справ, які могли тривалий час залишатися в зшитках без відповідних оправ (зв'язки-«фасцикули»)⁵⁶. Зшитки, у яких протоколювалися поточні справи, не завжди брошурувалися у книги і часто лишалися у неоправлених зошитах. У формі власне книг документація великокнязівської канцелярії (Литовська Метрика) постає лише з кінця 1520-х – у 1530-х роках⁵⁷. Книги регіональних урядників тривалий час сприймалися як їхня власність. Ще у середині XVI ст. литовська і руська шляхта на вальних сеймах прохала великого князя, аби урядники, переважно пани радні, не вивозили з повітів судові книги, які вони вважали своєю власністю⁵⁸.

Таким чином, говорити про луцькі замкові книги на початку 1520-х ми можемо лише абстрактно, як про *умоглядну символічну конструкцію*, яка спочатку існувала, як проект, «на папері», більшою мірою у свідомості урядників і підданих, ніж в реальності, як механізм продукування записів та виписів та зберігання їх у книжковій формі оправлених зшитків. «Книги» у початковий період їх впровадження на регіональному рівні більше виступають як синонім *канцелярії*, синонім *запису справ*, ніж як реальні книги, які

⁵³ Груша А.И. Документальная письменность Великого княжества Литовского... – С. 262.

⁵⁴ Там само. – С. 263.

⁵⁵ Там само. – С. 260.

⁵⁶ Там само. – С. 266.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Поліщук В. Вступ. – С. 16. Ідеться про сейми 1544 і 1551 рр.

вільно можна подивитися у канцелярії старости або узяти з них випис. Випис міг видаватися одразу після протоколювання скарги, так і не потрапивши у чистовик оправленої книги, якої могло і не бути. Як показують відомі нам приклади пізнішого часу, навіть у 1560-х роках урядові книги могли і не існувати у функціональному вигляді, без доступу до них зацікавлених сторін. Звідси робимо висновок, що і *випис* з книг луцького старости зі скаргою княгині Жеславської міг бути виданий їй особисто, так і не потрапивши до реальних книг луцького старости, які на 1520 рік, швидше за все, існували лише *уявно-символічно*⁵⁹. Більше того, з суто формального боку *випис*, хай навіть і з печаткою Ф. Чорторійського⁶⁰, при подальшому його застосуванні мав усі шанси бути визнаним незаконним з огляду на те, що реальним луцьким старостою цей князь не був.

Приватний лист у формі скарги для «обсилання сторони»?

В контексті нашого дослідження і того, що ми вже знаємо, постає питання зі сфери судочинства. Добре відомо, що вища регіональна аристократія судилася виключно у великого князя і скарги так само старалася подавати до урядових книг великокнязівської канцелярії. В нашому ж випадку, і на цьому слід наголосити спеціально, скарга княгині Олені Жеславської подається до старостинського уряду. Здавалося б, за логікою речей княгиня мала апелювати безпосередньо до господаря, як вищої за ієрархією інстанції⁶¹. Втім, справа стосувалася поземельних відносин, тобто питань, які мали за-свідчуватись, а вряди-годи і вирішуватись на місці, й тому скаргу такого рівня було недоцільно відправляти до центрального віленського уряду. Йдеться про початкову стадію досудового процесу згідно процедури скаржника від імені потерпілої сторони.

Виходячи із розуміння процедури *обсилання*, випис із книг «луцького старости» князя Федора Чорторійського також відзеркалює лист, який князь Костянтин Острозький надіслав княгині Олені Жеславській 31 грудня того ж 1520 року⁶². Лист князя має характер особистого звернення у приватному листуванні родичів: *«О здорови вашей милости госпожи и сестры моей милой и вашей милости княжатъ ради быхмо слышали завжды. А слышачи о здорове вашей милости, святого милого Бога велико хвалю и тому ся*

---

⁵⁹ Про співвідношення запису і випису урядових книг детальніше див.: *Поліщук В.* Вступ. – С. 31-35.

⁶⁰ Окремої старостинської урядової (інституційної) печатки на той час ще не існувало.

⁶¹ Ця обставина може непрямо пояснювати, чому скаргу княгині Заславської не міг приймати намісник-підстароста або справця староства, а тільки сам староста особисто – цього не дозволяв ранг заявника.

⁶² *Archiwum Sanguszków.* – Т. 3. – С. 203 (№ ССХІ). Датування без року, дата документа реконструюється видавцями на підставі вище розглянутого документа.

сердечно радую»⁶³. Він підписується без всіляких титулів і з епістолярною формулою «чолобиття»: *«Костентин Иванович Острозский чолом бьет»*⁶⁴. По-суті цей лист є його відповіддю на *обсилання* княгині Олени князя К. Острозького зі скаргами на його підданих («А так госпоже княгине (Олена Жеславська. – В.П.), што ваша милость рачила присылати боярина своего, пана Яцка Путринского до мене, обтежаючи на подданных моих...»); «...и теж о том вашей милости (княгиня Олена. – В.П.) боярин (мені, князю К. Острозькому. – В.П.) жаловал»), які завдали їй збитків: 1) острозькі міщани вирубали на будовання лісові угіддя (радосільську пушу); 2) білотинські «мужики» під час випасання овець на «уходах» між Святим озером, Деражною, Шебиним і Міхольською (?) повирубували бортні дерева з бджолами⁶⁵. Далі Острозький заспокоює родичку, запевняючи, що кривда заподіяна не з його ініціативи: «ино госпоже княгине, невѣстко, не рач ваша милость того по мнѣ довшиманя быти, жебы то мѣло з моим дозволенемъ быти.....», і обіцяючи вчинити правосуддя над своїми підданими, які завдали їй збитків: «А так если то мои подданыи учинили вашей милости, в том ся не докладаючи, мы росказали врьднику нашому, Васку Промчейковичу, вашей милости на них справедливость дати»⁶⁶. На відміну від листа-обсилання князя К. Острозького до княгині Олени Жеславської від 9 лютого 1520 р., який ми розбирали на початку, цей лист є відповіддю на лист-обсилання княгині Жеславської, й тому має дещо відмінну структуру формуляру.

Отже, можемо порівняти офіційний документ урядової інстанції, в якому справжній луцький староста «позичає» свій титул князю Ф. Чорторійському, та приватний лист, де той же князь в епістолярній формі відповідає на скаргу-обсилання княгині Олени Жеславської, так само не зазначаючи своїх урядів. Результат такого порівняння дозволяє дійти висновку, що за своєю суттю документи збігаються, оскільки вказують на родинний і добросусідський спосіб полагодження справи – такий спосіб, який дозволяв вирішити суперечку на міжособистісному рівні без залучення великокнязівської вертикалі влади.

⁶³ Archiwum Sanguszków. – Т. 3. – С. 203 (№ ССХІ).

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само: «што ваша милость рачила присылати боярина своего, пана Яцка Путринского до мене, обтежаючи на подданных моих, на острозьких мешчан, иж они пушу вашей милости Радосельскую вырубали на будоване противку Псирова и Цвитохи, на сеи сторонѣ Горини; и теж о томъ вашей милости боярин жаловал, иж в середоборе мужики белотынскии у вашей милости землю уходячи, округъ Светого озера, Деражной и Шебиного и у Михолскую (!), з овцами, дерево бортное рубают со бчолами».

⁶⁶ Цей лист князя К.І. Острозького – наочна реалізація норми обласних земських привілеїв XV ст. і загальноземського привілею 1447 р., а в майбутньому і норми Статуту ВКЛ 1529 р., про попереднє *обсилання* кривдника – протиправної сторони, аби він особисто вчинив судочинство над своїми підданими та відшкодував збитки потерпілій стороні.

Аналогічний приклад дії інституту обсилання міститься в листі князя Костянтина Острозького 1525 р. до волинського пана Івана Боговितिновича, у якому троцький воєвода, найвищий гетьман, староста вінницький й брацлавський заступається за своїх укривджених підданих-євреїв, орендні права яких щодо використання ставів порушила невістка Боговितिновича, з якою мали справу євреї⁶⁷. У цьому зверненні, по-приватному писаному до «брата нашого», князь К. Острозький на відміну від листу княгині Олені, вживає повну свою титулатуру в інскрипції: «От Костентина Ивановича Острозского, воеводы троцкого, гетмана г(о)сп(о)д(а)рского, старосты бряславского и вѣнницкого поклон»⁶⁸. Князь виступає в ролі скаржника, який не вимагає, а просить (це власне і характеризує процедуру *обсилання*) Івана Боговितिновича задовольнити претензії своїх підданих євреїв-орендарів: «А то бы все твоя мл рачил вчинити для жаданья нашего, як то брат наш мильи»⁶⁹.

Висновки

У підсумку зазначимо, що скарга княгині Олені Жеславської від 12 березня 1520 р., хоч і була добре відома дослідникам, проте не використовувалася для вивчення генези писаного права, книжкового діловодства та адміністративної практики оформлення судових претензій, як способу поладження внутрішньородових поземельних відносин. У досліджуваному документі проявилася прихована ознака суверенного землеволодіння на підставі князівського права, яке спробувало себе оприлюднити в межах компетенцій судово-адміністративної інстанції великокнязівського права (формуляр скарги та інститут випису). На прикладі аналізованої скарги привідкривається специфіка оформлення судової документації, де за текстом протоколу можна побачити приховане на папері князівське право, оповите у тогочасні канцелярські формули, які в своїх юридичних поняттях та інституціях відображали верховне право ВКЛ (за цим правом усі князі були *підданими* великого князя литовського). Претензії, які виникли по відношенню до князя К. Острозького з боку княгині Жеславської, відображали правове регулювання поземельної власності в межах вузького кола родової аристократії, яка не випускала спадкові володіння зі своїх рук та намагалась поладжувати міжродинні поземельні відносини по-своєму. Часто-густо таким чином відбувалося перетікання маєтків від збіднілих родичів до тих, хто набирав могутності. Унікальність скарги княгині Олені Жеславської полягає ще й у тому, що вона показує задвірки урядницької репрезентації вла-

---

⁶⁷ Поліщук В. Лист князя Костянтина Ивановича Острозького до Івана Богушовича Боговितिновича у відповідь на скаргу острозьких євреїв про порушення угоди на оренду турівського ставу (1525-1529) // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2010. – Т. 260, кн. 2. – С. 260-273.

⁶⁸ Там само. – С. 270.

⁶⁹ Там само.

ди, коли давнє родовє князівське право збирання земельної спадщини мало підлаштовуватися під формуляр офіційної документації великокнязівського права, яке апелювало не до суверенів, а до господарських підданих, зобов'язаних господарю військовою службою. Відтак реальні стосунки доводилося ховати під формулярну покрівлю офіційних іституцій писаного права. Тому на прикладі скарги княгині Олени Жеславської ми змогли побачити мить урядницького «перевдягання» в нового старосту, який, схоже, отримав уявні урядові повноваження лише на момент подання скарги та видачі випису. І повернути такий фокус могла собі дозволити, мабуть, лише одна людина у Великому князівстві Литовському – віленський каштелян, найвищий гетьман, луцький староста, маршалок Волинської землі, староста брацлавський, вінницький і звенигородський князь Костянтин Іанович Острозький.

Тезисно підсумуємо:

1. Князь Федір Чорторийський не був у 1520 р. луцьким старостою, тобто не мав господарського привілею на цей уряд;

2. Титулування князя Федора Чорторийського луцьким старостою у скарзі Олени Жеславської не було помилкою і не свідчить про підробку документа;

3. Титулування князя Федора Чорторийського луцьким старостою мало під собою підґрунтя у тому, що, напевно, вже існувала домовленість і протекція від князя К. Острозького щодо передачі Чорторийському уряду луцького старости після підвищення Острозького до рангу троцького воєводи, коли він мав поступитися своїми волинськими урядами на користь інших претендентів;

4. Представити себе луцьким старостою у березні 1520 р. князь Ф. Чорторийський міг лише з подачі реального луцького старости князя К. Острозького, який зробив це з власної волі, щоб прийняти на себе скаргу від княгині Олени Жеславської;

5. Письмова скарга княгині Олени Жеславської, як випис з луцьких старостинських книг, не мала юридичної сили і не призначалася для суду; відповідно до тогочасних правових приписів у пошуках справедливості постраждала вдова мала звернутися до великого князя литовського;

6. Судова скарга княгині Олени Жеславської має прихований характер приватного листування с князем К. Острозьким, як з близьким родичем, який не міг відмовити своїй невістці у її бажанні висловити свої претензії правовим шляхом;

7. Князь К. Острозький не міг прийняти скаргу на самого себе, як на луцького старосту, від своєї невістки й тому дозволив князю Ф. Чорторийському на мить – лише для оформлення однієї скарги – «перетворитися» у луцького старосту, будучи ймовірним претендентом на цей уряд в недалекому майбутньому;

8. Скарга княгині засвідчувала начебто протиправні дії з боку князя К. Острозького, який підпорядкував собі данників з маєтку Тернавка. Цей маєток, ймовірно, був новою осадою, здійсненою раніше князем І. Жеславським на землях Зубовецького маєтку, купленого ним в 1514 р. у князя Василя Четвертенського;

9. З іншого боку, скарга княгині замовчувала передісторію конфлікту тернавських данників з кузьминськими підданим князя К. Острозького, який звинувачував тернавських данників у порушенні маєткових границь Кузьминської волості, побитті кузьминських підданих та відбиранні у них бортей з медом в лісових угіддях;

10. Свій намір приборкати тернавських данників князь К. Острозький висловив у листі-обсиланні до княгині від 9 лютого 1520 р. (за місяць до скарги княгині Олени Жеславської) до реалізації погрози (подальші дії гетьмана були санкцією за невиконання Жеславською доменіальних обов'язків з управління своїми підданими, яких вона не змогла погамувати, заборонивши провадити господарську діяльність в чужому маєтку – Кузьминській волості);

11. У скарзі княгині Олени Жеславської князь К. Острозький у завуальованій формі (через підставного старосту князя Ф. Чорторійського) прийняв скаргу на самого себе, ймовірно, за відсутності особисто на Волині або через небажання приймати лист-обсилання від княгині Олени;

12. Спроби гетьмана Острозького привласнити володіння князів Жеславських відображають відносини всередині, по суті, одного роду. Згідно князівського права суверенного (*отчинного*) землеволодіння князь К. Острозький міг сприймати тернавських данників, як таких, що підлягали його доменіальному судочинству. Це могло суперечити господарському праву підданих великого князя литовського, згідно якого тернавські данники сприймалися як піддані іншої юридичної особи (привілейованого землевласника), яка мала право відстоювати свої інтереси у великокнязівському суді;

13. Згідно статутowego (господарського) права ВКЛ князь Костянтин Острозький міг також діяти (таку інтерпретацію теж не слід виключати) у ролі *опікуна* над малолітніми дітьми княгині Олени, таким чином здійснюючи опікунське право розпорядження майном до повноліття дітей-спадкоємців;

14. З іншої перспективи, загосподарення перепідпорядкованих територій (укрупнення землеволодінь та концентрація центру управління в одних руках) відіграло важливу роль у справі захисту Південно-Східної Волині від татарських набігів⁷⁰.

---

⁷⁰ Атаманенко В.Б. Князь К.І. Острозький та оборона Волині від татарських нападів // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник Луцького державного історико-культурного заповідника. – Луцьк, 2011. – Вип. 7. – С. 92-103.

**Таблиця співставлення взаємних скарг
князя Костянтина Острозького і княгині Олени Жеславської (1520 р.):
процедурно-правові аспекти полагодження конфлікту**

<p align="center"><i>Документ</i> 5.II.1520 Остріг</p> <p align="center">Лист-обсилання від кн. К. Острозького до кнг. О. Жеславської</p>	→	<p align="center"><i>Документ</i> 12.III.1520 Б.м.</p> <p align="center">Випис з урядових книг луцького старости зі скаргою кнг. О. Жеславської на кн. К. Острозького</p>
<p align="center"><i>Правова дія:</i></p> <p align="center">Обсилання (сповіщення) звинуваченої сторони (кнг. О. Жеславської) про відшкодування збитків і вчинення доменіального судочинства з її боку</p>		<p align="center"><i>Правова дія:</i></p> <p align="center">Скарга до луцького старости на кн. К. Острозького</p>
↓		↓
<p align="center"><i>Підстава:</i> захист власних кузьминських підданих</p>		<p align="center"><i>Підстава:</i> захист власних тернавських данників</p>
<p align="center"><i>Клаузула нарації листа-обсилання:</i></p> <p>Жаловали намъ (кн. К. Острозькому. – <i>В.П.</i>) подданные наши, волости нашои Кузьминское на тых данников а подданных вашей милости терновских: на Стецynu, а на Ходоряку, а на Панка, а на Грицка Нестяковича, а на Пузыркевичи, а на Мицька, которыи ж подданыи наши, маючи з ними границы в земли, яко в бортных, так теж и в пашных землях, менуючи себе быти великии кривды и втиски от тых то данников и подданных вашей милости, якобы мели моим подданымъ чинити и через границы их влостныи входячи и бчолы их влостны дерут по бортям и их самых бьют»</p>		<p align="center"><i>Клаузула нарації скарги:</i></p> <p>кн[а]зь Костантин почал са в оных данников землѣ Ѹстѹпати и кривды великии чинити, а потом и ѡных данников во влостном имѣни еи м[и]л[ости] в Терновце, их самих из их землами мощно взал</p>
<p align="center"><i>Особливість документа:</i></p> <p>Кн. К. Острозький – реальний луцький староста; фігурує в листі-обсиланні і в скарзі без урядових титулів (каштелян віленський, найвищий гетьман Великого князівства Литовського, староста луцький, маршалок Волинської землі, староста брацлавський, вінницький і звенигородський – до III.1522 р.)</p>		<p align="center"><i>Особливості документа:</i></p> <p>1. Кн. Ф. Чорторийський – умовний (підставний) луцький староста, видає випис з урядових старостинських книг від свого імені як луцького старости – скаргу на кн. К. Острозького (без урядових титулів). 2. Він же – реальний луцький староста у 1522-1542 рр. 3. Фіктивний характер випису зі старостинських книг, які існують уявно- символічно (синонім запису справ).</p>